

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԽՈՐԵՆԱՑԻԻ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ

4

Վիստոնեան հրատարակությունը ուշագրություն պիտի գրաւէր: Բանասէրներ և պատմագրողներ չէին կրնար անտեսել նորագրւած այս հնագիտական աղբիւրը, զորի առնուած Հինգերորդ դարուն, որուն գոնէ Զորրորդ և Հինգերորդ դարու մինչև կէսը տուած տեղեկությունները, որպէս հեղինակի ժամանակակից կամ մերձակայ զէպքերու նկարագրություն, պիտի ուսումնասիրուէին, պիտի բազմաթիւն Ամմանոս Մարկելինոսի, Սոզոմէնի, Թէոդորէի և մի քանի ուրիշ Հինգերորդ դարու պատմիչներու հաղորդածին հետ:

Տասնութերորդ դարու բանասէրներ աւելի ծանրացան Խորենացիի Պատմութեան առասպելախառն զէպքերու, պատմական անճշգրտութեանց վրայ, քան իր ժամանակի մասին:

Հռչակաւոր Էտուարտ Կիպոն, մեծագոյն պատմաբանը, Տասնութերորդ դարու վերջին քառորդին հրատարակած իր գլուխ գործոցին մէջ, *The Decline and Fall of Roman Empire*, Խորենացիին ուսումնասիրած էր որպէս իր բազմաթիւ աղբիւրներէն մին, թէև և կ'անդոսներ հայ մատենագրի պատմագրական ձիրքը:

Տասնիններորդ դարու ընթացքին, քրննագիտներ, ի սկզբան յամբարար և տատանումով, Խորենացիի Պատմութեան մէջ յիշատակուած քանի մը զէպքերը բազմաթիւով Յոյն և Լատին հեղինակներու կողմէ ներկայացուածին, և անոնց կողմէ սոյն զէպքերու տրուած տարբերութիւններուն, կապուած յայտնեցին թէ հայ պատմաբանը, հակառակ իր պնդումին, Հինգերորդ դարու հեղինակ չէր կրնար ըլլալ:

Սա պիտի ծառայէր բանասիրական ենթադրութեանց կնիքը քակելու, և ո՞վ զիտէ, ո՞ւր կրնային յանգիլ անոնք, եթէ երբեք վերջ մը գտնէին:

Հայր Գաթրճեան, Վիեննայի Միսիստիկա հանձնարէն, իր *Silbermann's* Պատմութեան մէջ, առանց խոր ուսումնասիրութեան, կարծիք յայտնեց թէ Խորենացիին Հինգերորդ դարուն յաջորդող ժամանակաշրջանի մը պատկանած ըլլալու է:

Տասնիններորդ դարու սկիզբէն իսկ Ֆրանսացի գիտնականներ, առաւել քան գերման կամ ուրիշ ազգերու բանասէրներ, հայագիտական մարզանքներու միջոցով ցան:

Դարու կէսին, Էթիէն Բաթրմէր աւելնալով մէկը ուրիշ նոր և յախուռն ելոյթով մը հրապարակ եկաւ: Ան յայտարարեց որ Խորենացիին Հայոց պատմութեան հնագոյն ժամանակաշրջանի համար միակ աղբիւր ցոյց կուտայ — բացի ազգային վիպասանութիւններէ և անգիր աւանդութիւններէ — Ասորի հեղինակ մը, Մար Արաս Կատինա: Այսպիսի անձ մը, ըսաւ Պր. Բաթրմէր, գոյութիւն չէ ունեցած: Ան պարզապէս Խորենացիի երեւակայութեան ծրնունդ է, հետևաբար հայ պատմիչի մինչև Վաղարշակ թագաւոր զբաժնեքը յերիւրածոյ բաներ են և բոլորովին զուրկ արժանահաւատ պատմութիւն ըլլալէ:

Սա անակեղալ ուղղութենէն յարձակում մ'էր ձեռնուն հայ մատենագրի վրայ: Թերեւս առաջին անհարկութիւն մը Խորենացիի խաբեքայական մտամարզանքին: Ահաւասիկ չէնքով չնորհքով մարդ մը, որ կուգար յայտնելու թէ գործերնիս վարպետորդի խեղաթիւրոյթի մը հետ է:

Ուրիշ Ֆրանսացի բանասէր մը, Ֆրէրէ, նման Բաթրմէրի, պնդեց թէ Մար Արաս Կատինան գոյութիւն ունեցած չէր: Հայերէն, Էմին և Գարագաշեան համոզուած էին թէ Մար Արասի քաղզէական մատենանը կեղծիք էր:

Միւս կողմէ, Վիկտոր Լանկուան պընդեց թէ Մար Արաս իրական անձնաւորութիւն մ'է, որ ապրած է Առաջին դարուն Յ. Ք.: Էրնէսթ Ռընան, նշանաւոր Արեւելագէտը, ոչ միայն կ'ընդունէր թէ Կատինան գոյութիւն ունեցած է, այլ Եղեսիոյ զպրոցին պատկանող քրիստոնեայ մը եղած է:

Քրիստոնեայ Եկեղեցւոյ Հայրերէն, բազմահատոր գործերու հեղինակ, Ար. Յերենիմոս, Հինգերորդ դարու սկզբնական

չըջանին, իր դործերէն միայն մէջ, Եղեկիէլ Մարգարէի մասին գրուած, Կատինայէն մէջընկերուի ըրած էր: Հաւանաբար Ռենան և իրեն պէս մտածողներ այս պարագան գիտէին:

Յիշենք նաև թէ, Նիկոլայ Մառ, որ Բարիլի մէջ 1896ին յայտնուած Մարիրաս քաղաքացւոյ ժամանակագրութիւնը ուսումնասիրեց, իր քննութեան արդիւնքը հրատարակեց 1902ին, որով ցոյց կուտար թէ Խորենացին շատ մը կէտերու մէջ Մարիրասի հետեւած էր: Այսպէս, Խորենացին Եղեկոյ թագաւորները հայացուցած էր, նոյնը ըրած Մարիրաս: Կամ, Հերովդէսի մասին խօսելուն՝ Խորենացին դայն օձերովդէս Ագրիպասո կրկնանունով կոչւած էր, և որովհետև ուրիշ պատմաբաններ Ագրիպաս անունը չեն յիշած, Փրանսացի Գարիէր ամբաստանեց թէ այս ալ Խորենացիի հնարածն է: Մարիրաս սակայն կը յիշէր այս երկրորդ անունը:

5

Խորենացիի Պատմութեան գրուելու ժամանակի մասին առաջին լուրջ ուսումնասիրութիւնը կը գրէր գերմանացի մը, Ալֆրէտ Գուտշմիտ:

Նախապէս ան, 1873ին, գրած էր թէ Հայոց Պատմութիւնը Հինգերորդ դարու վերջին քառորդին գրի առնուած է: Երեք տարի վերջ ան գրեց թէ Խորենացին Եօթներորդ դարուն յօրինած է իր գիրքը, 634 և 642 թուականներու միջև:

Գուտշմիտ կ'ըսէր թէ Խորենացին իր Պատմութեան մէջ կը յիշատակէ Հայաստանի չորս գաւառներու բաժնուիլը: Այս բաժանումը պատահած էր Վեցերորդ դարուն, 536ին: Յետոյ Խորենացին կը հաղորդէ Պարսիկներուն մինչև Բիւթանիա յառաջանալը: Այս գէպքը տեղի ունեցաւ 609 թուականին: Հետեւաբար Գուտշմիտ կը յարձակէր Խորենացիի Պատմութեան արժանահաւատութեան վրայ: Եւ մակերեսային դիտողի մը համար սա տրամաբանական հետևութիւն էր: Երբ կ'ըսես թէ Հինգերորդ դարու մատենագիրն էս, և զգիտի մէջ Եօթներորդ դարուն պատահած գէպքի մը յիշատակութիւնը կ'ընես, ալ ի՞նչպէս կ'աղնկալես որ հաւատ ընծայուի քեզի:

Գուտշմիտ և իրեն հետ ու իրմէ վերջ նման ելոյթով ճամբայ ելլողներ մէկ պարագայ խաղառ մոռցան:

Իրենց քննութեան առարկայ ըրած գիրքը մեր ձեռքը հասած էր, դարերու ընթացքին հաղարուոր ընդօրինակութիւններ ունենալէ վերջ: Մենք չունինք Խորենացիի ձեռագիրը, ոչ աչ իրեն ժամանակակից կամ իրմէ զոնէ հարիւր կամ երկու հարիւր տարի վերջ կատարուած ընդօրինակութիւն մը:

Մեր ձեռքը հասած են յիսունի մօտ ձեռագիրներ, որոնք գրի առնուած են 1500ական թուականներէն վերջ: Լոսի է ատկէ առաջ հազար տարուայ ժամանակաշրջանի մէջ կատարուած հազար կամ աւելի ընդօրինակութիւններէն և ոչ մին հասած է մեզի: Ուրեմն ինչ որ ունինք հաղարուոր ընդօրինակութիւններէ վերջ եղած օրինակներն են:

Իսկ ուսումնասիրողի համար ուրիշ բոլորովին անբաղձալի պարագան այն իրողութիւնն է, որ մեր այժմ ունեցած ձեռագիրներն իսկ սակաւին իրարու հետ չեն բաղդատուած: Սա անհրաժեշտ և անշիտաւ ձգելի նախաքայլ մը պէտք էր ըլլալ քննադատական որևէ լուրջ աշխատանքի:

Պահ մը մոռնանք թէ Բաղրատունեաց թագաւորական շրջանին Խորենացիի Պատմութիւնը նոր խմբագրութեան ենթարկուեցաւ, ինչպէս կ'ընդունին շատ բանասէրներ, և մեր խորհրդածութեան նիւթ դարձնենք այն վտանգները, որոնք ընդհանրապէս անբաժան են ձեռագիրներու ընդօրինակման ձեռնարկներէն:

Յիշենք մէկ քանին որ սովորական են:

Ակամայ սխալներ կամ անմեղ վրիպումներ: Զոր օրինակ. ընդօրինակողը կըրնայ բառը սխալ կարգաւ, իրարու նմանող գրերը շփոթել, կրնայ տողէ մը անմիջական յաջորդին անցնելու փոխարէն, ցատկել երրորդ տողին: Ուրիշի կողմէ լուսանցքի մէջ գրուած բառերը որպէս նիւթի անբաժան մաս ընդօրինակել: Կամ անզգոյշ կերպով գրի առնուած ձեռագրէ մը օրինակել տողեր, որ կամ իրար խառնուած են, կամ սխալ դասաւորուած:

Եթէ ընդօրինակումը կը կատարուէր բարձրաձայն կարդացողի մը ունկնդրելով, ինչպէս յաճախ կ'ըլլար վանքերու մէջ Մի-

Ջին դարերուն, երբ մէկը դանդաղօրէն կը կարգար և տաննեակ մը ընդօրինակողներ գրի կ'առնէին կարգացուածը, նմանահնչիւն բառերու սխալներ, կամ կարգացողի ոչ-յատակ առողջանութիւնէն ծնունդ առած վրիպակներ: Թերեւս այս վերջինին որպէս օրինակ կրնանք տալ հայ պատմիչ Սերէոսէն: Զեռագիրը ունի այսպէս «Զհրամանս բուսեւ ի լիւսէ»: Սա նշանակութիւնէ գուրկ է: Ուղիղ ձեւը. «Զհրամանս սպուսեւ ի լիւսէ»:

Կան սակայն աւելի ծանրակշիւ սխալներ կամ փոփոխութիւններ, որոնք կը կատարուին դիտումներէ կերպով: Այսպիսի դարտուցումներու տուն տուած կրնան ըլլալ ընդօրինակողի անձնական նախասիրութիւնները, կուսակցական տեսակէտները, փիլիսոփայական, ընկերական կամ պատմական ըմբռնումները, և երբեմն ալ «ճատ-բան-գիտեմ»ութիւնը:

Դիտումներ փոփոխութիւնը կրնայ բարի նպատակով ըլլալ: Ընդօրինակողի տրամաբանութեամբ բարի նկատուած: Զորօրինակ, ձեռագրին պարունակութիւնը ալ աւելի ճոխացնելու և սխալ կարծուած նախադասութիւն մը շտկելու: Եթէ օրինակողը հեղինակէն քանի մը հարկէր տարիներ յետոյ կ'ապրէր, որոնց ընթացքին հեղինակին կողմէ յիշուած պատմական գէպք մը նոր վերլուծման ենթարկուած է, կամ ուրիշ աղբիւրներ գտնուած, որոնք սակայն սոյն գէպքը տարբեր կը ներկայացնեն, կամ հեղինակին կողմէ անտեսուած մանրամասնութիւն մը ի յայտ կը բերեն, այն ատեն օրինակողը խղճի կատարեալ հանդարտութեամբ «ճշգրիտ» է և «ամբողջացուցած» հեղինակին թերի ձգածը:

Կամ հեղինակի մէկ կամ միւս նկարագրական նախադասութիւնը գրական կամ գեղարուեստական շնորհքէ բոլորովին զուրկ նկատելով, կամ զուրս ձգած է, կամ ինքը նոր մը շարադրած, և կամ ուրիշ հեղինակէ մը միտքը մնացած փայլուն նախադասութեամբ մը փոխանակած:

Կամ սեպենք օրինակուածը աշխարհագրական գործ մը եղած ըլլայ, հեղինակի կողմէ «մոռցուած» քաղաքի մը անունը աւելցուցած ձեռագրին, առանց անդրադառնալու թէ սոյն քաղաքը հեղինակի մահէն շատ վերջ կառուցուեցաւ, կամ նշանաւոր դարձաւ:

Իսկ եթէ ընդօրինակողը ամենագէտի հոգիներ առած խակ մտաւորական մ'է, — և անոնց թիւը շատ ու շատ էր —, ա՛ն դիւրաւ հեղինակի «սխալները» կը գտնէ, և հպարտ ինքնագոհացումով մը կը նկրտի շտկել զանոնք: Կամ իրեն համար գծուար իմաստ նախադասութիւն մը՝ դիւրմբոնելի կը դարձնէ, այսպիսով երբեմն փոխելով թէ պարունակութիւնը և թէ միտքը:

Օրինակ, Ժ.Ն. դարու Վերածնունդի ընդօրինակողներուն շատերը մասնաւոր ճիշդի գործը գրին բազմաթիւ հին և գտնական ձեռագրիներ հասկնալի դարձնելու, հետեւաբար այն ամէն պարբերութեան, որ իրենց հասկացողութիւնէն վեր գտան, չըտկեցին շտկեցին, ու այսպիսով բազմաթիւ հին գործեր ենթարկուեցան աղաւաղումի:

Երբեմն դիտումներ փոփոխութիւնը կը կատարուէր յետին նպատակներով: Օրինակ, կողմնակցական կամ աղանդամուկան տեսակէտ մը առաջ քշելու, և կամ քաղաքական դաւանանք մը քննադատելու:

Սեպենք ընդօրինակողը իշխանական տան մը բարերարականքէն մին ըլլայ: Ան սանկ բարոյական կամ երախտագիտական պարտք մը կը համարէ՝ սոյն ընտանիքի նախնիքներէն միոյն մասին ձեռագրի մէջ գտնուող խիստ անհաճոյ ակնարկութիւն մը մեղմացնելու: Իսկ եթէ բարիծաղիկը «մեղմացուելով» ալ կլլուկիք ապրանք չէր, այն ատեն ընդօրինակողը բոլորովին զանց կ'ընէ անոր յիշատակումը, որով յաջորդական օրինակներ այլևս լուռ կը մնան ապրիւտի մասին:

Ասոր հակառակն ալ ճիշտ է. Հակառակորդ կամ մրցակից ընտանիքի մը արժանիքները կամ հերոսական գրուածքները նսեմացնել:

Եթէ ընդօրինակողը կրօնական շեշտուած համոզումներ ունի, ձեռագրին կարգ մը մտքերը իր ըմբռնումներուն թելադրած վիրաբուսական գործողութեան ենթարկելու մէջ քրէական յանցանք մը չտեսներ: Օրինակ, Հրեաներու մեծ պատմաբան Յովսեփոսի զրքին մէջ, Յիսուսի մասին զբառնուած գնահատական հակիրճ յիշատակումը, նոյն իսկ քրիստոնեայ բանասէրներու կողմէ կ'ընդունուի, ընդօրինակողի մը կողմէ ներմուծուած:

Շատ անգամ ընդօրինակողներու անմեղ կամ դիտումնաւոր փոփոխութիւնները յաջորդական օրինակներու մէջ կը բարդուին: Օրինակ, վեցերորդ դարուն «սրբազրուած» ձեռագիր մը, յաջորդ դարուն զրիչ մը կ'ընդօրինակէ զայն, առանց գիտնալու թէ այդ «ճշգրտման» ենթարկուած է, և թերեւս իր կարգին ալ կը սրբագրէ: Դար մը վերջ, խղճամիտ ընդօրինակող մը, որ վճռած է իր կողմէ որ և է փոփոխութիւն կամ սրբագրութիւն չկատարել, պիտի օրինակէ երկու անգամ փոփոխութեան ենթարկուած օրինակը, որպէս հեղինակի խկական գործ, առանց գիտնալու թէ օտար մատ խաղցեր է:

Աւստի երբ հին մատենագրի մը գործը քննելու կը ձեռնարկենք, որը հարիւրաւոր աւարիններու ընթացքին հարիւրաւոր, թերեւս հազարաւոր ընդօրինակողներու ձեռքէն անցեր է, մենք երբեմն ծանրակշիռ սխալ մը կրնանք գործել հեղինակին վերագրելով պարբերութիւններ, որոնք իրականին մէջ ուրիշներու կը պատկանին:

Այս վտանգը մասնաւորաբար և բացառապէս գոյութիւն ունի երբ քննուելիք գործը պատմութեան զիրք է: Առաւելապէս պատմութեան և աշխարհագրութեան վերաբերեալ ձեռագիրներն են, որ աւելի շատ ենթակայ են փոփոխութիւններու, կամ յաւելումներով և կամ յապաւումներով:

Աւայդ աւելի քան ճիշտ է Խորենացիի պարագային:

Որ այդ ուրիշներէ խմբագրուած է մի քանի անգամներ, ինչպէս Նիկողոս Մատ կը կտրծէ, ընդունուած է շատ բանասէրներէ: Վատահօրէն կարելի է ըսել թէ Խորենացիի Պատմութիւնը, Բաղրատունեանց փառքի հասնելու օրերուն ենթարկուած ըլլալու է նոր խմբագրութեան մը, որը կը բացատրէ շատ մը նկատելի զարտուղութիւններ Պատմագրքին մէջ:

Խորենացիի քննադատներու Հարուածային Դուրմարտակը, քաջ գիտնալով հանդերձ վերոյիշեալ երեւոյթները, քաջարար անգիտացան զանոնք, և իրենց ի սկզբան առաջադրած առեղծուածը, շնորհիւ իրենց ապշեցուցիչ մտամարզանքներու, Հարիւրինթոս դարձած, սպառեց իրենց աւելնը, որ արժանի էր բանասիրական աւելի արգիւնաւոր ուսումնասիրութեանց մէջ փայլելու:

ՀՐԱՆԴ. Ք. ԱՐՄԷՆ

(Շարունակելի՝ 2)

ԳԻԼԳԱՄԷՇԻ ԴԻԻՑԱԶՆԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

ԴԻԻՑԱԶՆԵՐԳՈՒԹԵԱՆ

ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՈՒԱԾՔԸ

Մտածումի երկու բեւեռներ կը հաւասարակշռեն քերթուածին զնայքը: Առաջինը՝ անմահ յիշատակ մը կտակելու փառսիրութիւնը. երկրորդը՝ մահուան անխուսափելիութիւնը:

Ա. — Դիւզամէշի հրայրքոտ տենդը՝ արկածախնդրութիւններու վտանգը հեղինոգ քաջասրտութեամբ, կը բխի իր նիւթական ճղճիմ եսը նուաճելու կրծող մտահոգութենէ մը: Դերազանցել երկրաւորին զետեաքարշութիւնը, երկնաւորին ճախրանքով վեհաւայց: Արքայական կենցաղի մեղկացուցիչ կապանքները կ'ուժամափին կաշկանդելու լայնածաւալ ընդդրկումները իր գաղափարատենչ հոգիին: Դերման ցեղապաշտներու, ու մասնաւորապէս «զօրութեան կամքի» իմաստասէր՝ Նիցչէի *ubermensch*՝ «գերմարդը», Բրիտտոսէ երկուքուկէս հազարամականեր առաջ, Տիգրիս — Եփրատեան հովիտի բնակիչը մարմնաւորած էր զայն, սխրագործութիւններով օժուէն Դիւզամէշի անձին մէջ, Zarathustra-ի հեղինակը, կը զուգակշռէ գերմարդը մարդուն, մարդը կապիկի հաւասարի աղերսով: Մարդը ուժական գոյութեան մը թափը կը ներամփոփէ իր մէջ: Նաւահանգստի մը ժամանման կայական մեղեկութիւնը չի ներշնչեր, այլ կամուրջի մը նուաճելու թեան յառաջխաղացքը: Դերմարդուն նըկարագիրը բնորոշող զիծեր: Բուռն հաւատ մը, պաշտամունքի պատրաստակամ զոհողութեամբ, վտանգները վհատեցնող: Դիւզամէշ իր աննկուն կամքովը արտասովոր ճիգեր արձանագրելու «անջնջիլի հետքի» մը սիրոյն, կը գերմարդանայ՝ զիւցաղներգութեան սճով՝ կ'ատուածանայ, որովհետեւ իր երկու երրորդը աստուած էր, իսկ մէկ երրորդը մարդն:

Բ. — «Երբ աստուածները ստեղծեցին մարդկութիւնը, մահը վիճակեցին մարդոց որդիներուն, իսկ անմահութիւնը վերապահեցին իրենց»: Ահա՛, սկեպտիկ իմաստա-

166-98

